

Economia submergida (1)

Observatori de la pime

Març 2013

1. Introducció

L'economia submergida és una realitat a tot el món. Amb diferents graus d'importància segons els països, però és un fenomen omnipresent. En tots ells genera controvèrsia pel que hi ha darrere (oportunitisme, activitats il·legals, insolidaritat,...) i pel que implica per al conjunt de l'economia regular.

PIMEC vol aportar la seva visió al voltant d'un tema una mica delicat, i ho fa a través de tres documents de la sèrie INFORMES PIMEC. En aquest primer es fa un reconeixement del problema i dels tipus de frau. En el segon s'analitzaran les causes de l'economia submergida i en el tercer s'aborden un conjunt de propostes per atacar el que cal considerar, en tota regla, un problema econòmic en totes les societats avançades.

2. Definició i problema econòmic

D'acord amb la definició més habitual, l'economia submergida inclou aquelles activitats econòmiques, legals i il·legals, i la seva renda, que s'escapen de la detecció de les estimacions oficials del PIB. Altrament dit, són aquelles activitats productives que són objecte d'intercanvi (tant si comporten transaccions monetàries o com no monetàries) i que eludeixen la regulació i/o els impostos.

Schneider (2012) classifica les activitats de l'economia submergida segons els diversos tipus que segueixen:

- Activitats il·legals: aquelles que la llei no permet realitzar, de manera que la seva declaració no és possible. Inclou la compravenda o intercanvi de productes robats, drogues, armes, prostitució, apostes il·legals,...
- Activitats legals: activitats que no estan penades, però que no es realitzen d'acord amb les lleis que les regulen i/o no es declaren a les autoritats. Inclou l'evasió fiscal, definida com qualsevol maniobra per no pagar impostos o per pagar-ne menys violant la llei corresponent.

D'una manera força general, la quantificació de l'economia submergida consisteix a posar valor a la distància entre la producció (i la renda) oficial i la real en un període de temps determinat (normalment un any).

S'estima que l'economia submergida a Espanya representa l'equivalent al 20-23% del PIB, uns 250.000 milions d'euros, tot i que les estimacions varien

en funció de les fonts. Cal tenir en compte que les activitats il·legals, tot i formar part de l'economia submergida, no s'inclouen generalment en els càlculs (Pedersen, 2003). Específicament a Espanya s'estima que l'economia il·legal mou al voltant de 123 mil milions de dòlars anuals, és a dir, més de 90.000 milions d'euros. (Havoscope).

Hi ha qui creu que l'economia submergida, tot i ser un fenomen no desitjable, cal que sigui acceptat perquè és millor que hi hagi activitat productiva, encara que aquesta escapi al fisc, que no pas que no n'hi hagi, d'activitat productiva.

Més enllà d'aquesta visió, és una evidència que l'economia submergida representa un llast per als països, per diversos motius. De manera sintètica:

- En primer lloc, minora els ingressos de l'Estat associats a l'activitat productiva i a l'intercanvi. Aquest fet comporta, de manera derivada, que s'han d'aplicar pressions fiscals més elevades als agents econòmics regulars, amb el consegüent efecte negatiu en els àmbits privat i productiu:
  - sobre la renda disponible dels contribuents que compleixen la legalitat, i
  - la competència deslleial que representa per al sistema productiu que compleix les seves obligacions amb la hisenda i les normes en general.
- En segon lloc, l'economia submergida genera distorsions sobre les estadístiques oficials, i pot fer que les mesures de política econòmica que s'endeguen no siguin les adequades.
- En tercer lloc, en el marc de l'Estat del benestar com el nostre, aquelles persones que realitzen activitats submergides tenen els mateixos drets i es beneficien (o es poden beneficiar) dels serveis que es financen amb els diners dels contribuents.
- Finalment, en línia amb el punt anterior, els territoris o regions amb més economia submergida tenen, almenys a nivell oficial, menors nivells de renda, la qual cosa els fa beneficiaris de la solidaritat entre territoris (receptors de recursos o donants menors), en perjudici dels que tenen menys economia submergida.

3. Metodologies per calcular l'economia submergida

No hi ha una única metodologia per estimar les xifres de l'economia submergida, i aquest fet provoca que hi hagi discrepàncies entre autors per a un mateix període i territori. Sense entrar en detalls, les principals formes emprades per a estimar l'economia submergida es poden classificar en directes i indirectes.¹

- Les directes són les que es basen en enquestes, es tracta d'aproximacions microeconòmiques (col·lectius, sectors,...) útils per a il·lustrar l'abast i característiques del problema, així com per a validar alguns aspectes de les estimacions indirectes.
- Les indirectes, que comparen una situació normal o esperada amb allò que succeeix en la realitat. Els mètodes indirectes poden utilitzar una àmplia bateria d'indicadors com ara la renda i la despesa nacionals, la població activa real i oficial, el producte nacional brut oficial i el nombre de transaccions multiplicat pel nivell de preus, la ràtio efectiu/dipòsits observat i esperat en funció de la situació econòmica, les variacions del PIB oficial i del consum energètic, la recaptació impositiva esperada i efectiva, etc.

Apart, existeixen mètodes estadístics més sofisticats que consideren múltiples indicadors econòmics observables com ara transaccions monetàries, ocupació oficial, creixement econòmic..., i estadístiques de les diverses causes teòriques com els impostos o la moralitat impositiva, per tal d'estimar una variable, l'economia submergida, que cal recordar que per definició no és observable. Aquesta aproximació al fenomen s'ha batejat amb el terme MIMIC (múltiple indicador múltiples causes).

4. L'economia submergida al món i a Espanya

Les múltiples i diferents estimacions sobre l'economia submergida a Espanya dels darrers anys es xifren entre el 17 i el 25% del PIB. La FUNCAS (2003 i 2011) (fundació de les caixes d'estalvi espanyoles) la xifra en el 23%, l'Institut de Estudios Fiscales (any 2003) en el 20,9%, el Banc Mundial (2007) en el 22,6%, el Ministeri de Treball en el 20-23% en diversos anys, i el Cercle d'Empresaris (2010), entre el 20 i el 25%.

Un dels autors que més han estudiat el fenomen és Schneider (diversos anys). Les seves estimacions a nivell internacional permeten conèixer l'abast

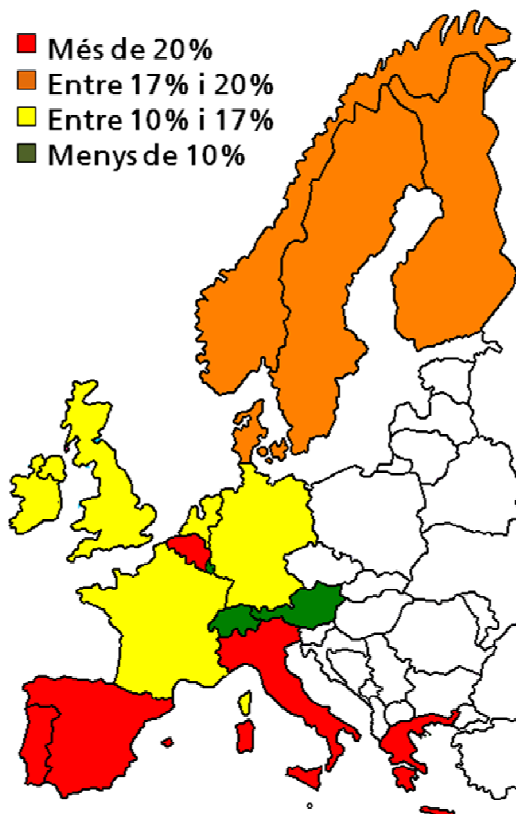
---

¹ Seguint el *Libro Marrón* (2010).

del problema a nivell global i, alhora, fer comparacions entre països i zones del planeta. Centrant-nos a Europa, de les diferents estimacions que ha efectuat aquest autor al llarg del període 1999-2010, n'hem elaborat el mapa 1, que recull els nivells d'economia submergida per intervals i països. Com es pot observar, els països amb major activitat submergida són al sud (Grècia, Itàlia, Portugal i Espanya), juntament amb Bèlgica.

Amb el nivell d'economia submergida més baix figuren Luxemburg, Suïssa i Àustria. Entre mig, amb baixa economia submergida, hi trobem Alemanya, França, Gran Bretanya, Irlanda i Holanda. En canvi, en la banda alta, però amb una economia submergida inferior a la del sud d'Europa, hi ha els països escandinaus.

Mapa 1. Economia submergida a Europa com a % del PIB (mitjana 1999-2010)

Font: Elaboració pròpia a partir de Schneider i Buehn(2012)

Amb una visió retrospectiva dels anys transcorreguts d'aquest segle XXI, el conjunt de països europeus i de l'OCDE mostren una evolució similar: l'economia submergida disminueix entre 2003 i 2008 (etapa d'expansió econòmica) i repunta entre 2008 i 2010 amb la caiguda de l'activitat, i una reducció entre 2010 i 2012 no explicada pel cicle econòmic.

Referent a l'evolució que ha tingut a Espanya l'economia submergida, es pot citar un treball de la FUNCAS (2011) en què, prenent com a punt de partida 1980, s'afirma que l'economia submergida s'ha multiplicat per quatre, mentre que l'economia oficial només s'havia multiplicat per dos, de manera que el pes sobre el PIB s'ha duplicat en 30 anys.

De les múltiples estimacions sobre l'economia submergida en dates recents², en aquest document agafem com a referència els estudis de GESTHA, el sindicat de tècnics d'hisenda d'Espanya. Les estimacions que efectua GESTHA es poden considerar de les més fiables existents actualment, atès que descansen en informacions de base absolutament concretes (declaracions, activitat inspectora, procediments sancionadors, etc., amb detalls per als diferents tipus d'impostos) i en l'aplicació d'uns supòsits d'activitat econòmica d'acord amb la conjuntura que semblen raonables.

GESTHA ha estimat que al 2009 l'economia submergida espanyola es va xifrar en el 23,3% del PIB, és a dir, 244.918 milions d'euros.

Segons GESTHA, si a aquest valor se li aplica la pressió fiscal de 2007 (que va ser de 36,7%), la recaptació de la hisenda augmentaria en 89.885 milions d'euros, que és la xifra en què aquest cos de tècnics situa el frau fiscal i social. Concretament, d'acord amb la seva estimació, en una situació sense economia submergida, a Espanya s'haurien recaptat de més aquests diners:

- Impostos	59.515 milions €
- Quotes a la Seguretat Social	<u>30.370 milions €</u>
Total	89.885 milions €

Com veurem en el capítol següent, no és realista pensar en una economia sense activitats submergides. Però sí que es pot imaginar una economia amb menys activitat submergida, a nivells més propers al nostre entorn europeu.

5. L'economia submergida a Catalunya

Les úniques estimacions sobre l'economia submergida a Catalunya que hem identificat són les realitzades per la mateixa GESTHA (2012) relatives a l'any

---

² Schneider (2011), per exemple, en un recent estudi per a la Comissió Europea situa l'economia submergida a Espanya al 2012 en el 19,2% del PIB.

Taula 2. Economia submergida a Catalunya i a la resta de l'Estat espanyol (2009)

	Economia submergida / PIB (2000)	Economia submergida / PIB (2009)	Economia submergida 2009 (milions €)	Recaptació addicional* (milions €)	Costos (€) addicionals per contribuent**
Catalunya	17,9%	22,3%	43.704	7.175	983
Resta de l'Estat	21,6%	23,5%	201.214	31.402	812
Total Espanya	20,9%	23,3%	244.918	38.577	839

* Quantitat addicional que es recaptaria amb una dimensió de l'economia submergida semblant a la mitjana de la UE-15 (reducció en 10 punts percentuals del PIB).

** Quantitat que cada contribuent paga de més per compensar l'evasió fiscal i laboral respecte a una situació en què l'economia submergida tingués un nivell semblant a la UE-15 (uns 10 punts percentuals del PIB de més).

Font: Elaboració pròpia a partir de GESTHA, 2012.

A Catalunya, les províncies amb major importància d'economia submergida són Tarragona i Lleida. Girona, en canvi, presenta una xifra propera a la mitjana europea, com es pot observar a la taula 3. En la mateixa taula figura el detall del treball submergit (quotes a la Seguretat Social defraudades), que es xifra en un valor de 14.766 milions al 2009.

Taula 3. Economia submergida a Catalunya (2009) (% i milions d'euros)

	Economia submergida / PIB	Total economia submergida	Recaptació addicional total*	Treball submergit	Recaptació addicional per quotes socials**
Barcelona	22,2%	32.228	5.328	10.889	1.800
Girona	13,8%	2.626	698	887	236
Lleida	26,8%	3.026	414	1.022	140
Tarragona	29,1%	5.824	735	1.968	248
Catalunya	22,3%	43.704	7.175	14.766	2.424

*Quantitat addicional que es recaptaria amb una dimensió de l'economia submergida semblant a la mitjana de la UE-15 (reducció en 10 punts percentuals del PIB).

**Quotes a la Seguretat Social addicionals que s'ingressarien en el mateix supòsit d'una economia submergida semblant a la de la UE.

Font: GESTHA

6. Tipus de frau

D'acord amb les estimacions de GESTHA, que descansen en informació precisa i concreta de declaracions, inspeccions, etcètera, a Espanya hi va haver al 2009 un frau fiscal que es quantifica en 89.885 milions d'euros, dels quals 16.039 a Catalunya, tal com s'ha indicat en els capítols anteriors. Una tercera part correspondria a frau laboral (quotes a la Seguretat Social) i dues terceres parts a frau fiscal.

Si centrem l'atenció en el frau fiscal al conjunt de l'Estat (59.515 milions d'euros) i en la tipologia dels defraudadors, GESTHA distingeix quatre grans blocs d'origen: 1) les grans fortunes, corporacions empresarials i grans empreses³; 2) les pimes amb forma jurídica de societats; 3) els autònoms i 4) els altres fraus no empresarials.⁴

A la taula 4 es presenten els imports d'evasió fiscal per tipus de contribuent.

Taula 4. Evasió fiscal per tipus de contribuent (2009)

Tipus de contribuent	Milions d'euros d'evasió	% sobre el total del frau fiscal
Grans fortunes, corporacions empresarials i grans empreses	42.711	71,8%
PIMES	10.150	17,0%
Autònoms	5.111	8,1%
Altres fraus no empresarials	1.543	2,1%
Total de frau fiscal	59.515	100%
Total de frau laboral	30.370	
Total de l'evasió fiscal i laboral	89.885	

Font: GESTHA

D'aquesta distribució del frau, en destaquen almenys dos punts:

- El 71,8% del frau es concentra en grans fortunes, corporacions empresarials i empreses amb més de 6 milions de facturació anual⁵.

³ El tall de 6 milions com a gran empresa el té establert internament l'AEAT i no es correspon amb la classificació de pimes establerta per la Comissió Europea i utilitzada àmpliament que distingeix entre microempreses (fins a 2 milions d'€ de vendes), petites empreses (de 2 a 10 milions), mitjanes empreses (de 10 a 50 milions) i grans (més de 50 milions).

⁴ Plusvàlues, rendes del capital mobiliari, rendes de transmissions patrimonials, arrendaments, etc.

⁵ Cal recordar que es tracta d'empreses de fins a 6 milions d'€ de vendes.

- Les PIMES suposen el 17,0% del frau, els autònoms un 8,6% i els fraus no empresarials representen un 2,6% del total.

En relació amb la tipologia dels defraudadors, el Consejo Económico y Social de España (2013) destaca que la concentració del frau a les fonts de major riquesa suposa un problema d'inequitat impositiva, tant pel fet que alguns col·lectius d'elevada renda eludeixin el pagament d'impostos, com per l'augment de la pressió fiscal que s'aplica al conjunt de contribuents per tal de compensar la pèrdua d'ingressos que l'economia submergida provoca.

6.1. Frau en l'impost sobre la renda (IRPF)

Un dels elements que s'utilitza a l'hora d'estimar l'economia submergida és comprovar la recaptació impositiva per tipus d'impost i classe de contribuent. En aquest sentit, els assalariats sistemàticament declaren entre 8.300€ i 8.500€ més que la mitjana d'empresaris i professionals, el que voldria dir que els assalariats cobren més que els seus ocupadors. Això s'explica, en part, perquè el frau en l'IRPF dels assalariats és difícil, ja que està sotmès a retencions constants.

Al 2009, de mitjana, un assalariat declara uns ingressos de 19.359€, mentre que els empresaris situen la seva renda entre 10.832€ (estimació objectiva per mòduls) i 11.036€ (estimació directa). Entre moltes altres, una de les vies que afavoreixen aquesta situació són les Societats d'Inversió de Capital Variable (SICAV) dissenyades com a fons d'inversió i amb una càrrega impositiva a l'1% dels beneficis. Un altre cas particular força estès és el d'aquelles persones físiques que tot i no dedicar-s'hi professionalment, lloguen pisos de la seva propietat però no declaren aquestes rendes gràcies al baix control que hi ha sobre aquestes activitats⁶.

6.2. Frau en l'impost sobre societats

La recaptació d'aquest impost ha caigut fortament amb la crisi. Però, a més, és un fet estructural que la tributació efectiva disminueix a mesura que augmenta la facturació de les empreses. Així, per exemple, a 2009, amb tipus legals de 30% de forma general i del 25% per als primers 120.000€ de les empreses de reduïda dimensió, les empreses amb vendes demenys de 6.000€, menys de 60.000€ i menys de 150.000€ van suportar tipus mitjans

---

⁶ En la pràctica només es declaren aquests ingressos quan és beneficiós fer-ho per la deduïbilitat de les despeses de manteniment, per exemple.

efectius del 27,9%, 24,1% i 23,2%, respectivament; al mateix any, les empreses amb una facturació superior a 60 milions, 90 milions i 180 milions van pagar el 21,9%, 19,0% i 19,6%, respectivament. Aquesta diferència s'explica per la possibilitat d'aplicar deduccions i altres mecanismes d'enginyeria fiscal.

Per activitats, tradicionalment es considera que el sector immobiliari és el de més rellevància en l'evasió, pel costum d'escripturar a preus inferiors als realment pagats en la compravenda d'immobles; però no és l'únic, ja que un estudi realitzat per Hvidtfeldt *et al.*(2011) a Dinamarca sobre la base d'una enquesta feta a 2.200 persones, mostra que el nombre de treballadors sense declarar a la construcció era del 48%, mentre que a l'agricultura es xifrava en el 47%, a la venda i reparació de vehicles era del 43%, a les manufactures arribava al 36%, i al transport i les telecomunicacions, al 31% dels treballadors. Pel que fa a persones que s'ofereixen per realitzar treballs submergits, aquests es concentren a les feines de la llar i a les ocupacions manuals o tècniques.

El cas de les SICAV descrit en l'IRPF també pot aplicar-se en el cas de l'impost de societats quan els beneficis de l'empresa es transfereixen a una SICAV per evitar-ne la tributació.

En línia amb l'estimació de GESTHA al voltant de la concentració del frau en grans corporacions, es pot destacar que 30 de les 35 empreses de l'IBEX (el 86%) tenia almenys una filial en un paradís fiscal al 2010, segons el darrer informe anual de l'Observatori de Responsabilitat Social Corporativa. Aquestes filials són principalment societats de cartera o estan catalogades de financeres, tot i que també n'hi ha que realitzen l'activitat pròpia de l'empresa matriu.

Un cas particular en aquest àmbit és d'algunes empreses multinacionals que duen a terme pràctiques habituals d'enginyeria fiscal per a minimitzar els seus impostos. Tenen els mitjans per a fer-ho i, com és lògic, utilitzen tots els instruments legals al seu abast. Apart d'això, cal citar l'existència de mecanismes de difícil detecció d'evasió, com ara preus de transferència inflats entre empreses d'un mateix grup o *royalties* per a llicències i patents de les societats matrius, que ajuden a assignar els beneficis societaris en els països amb la fiscalitat més baixa.

6.3. Fraus en l'impost sobre el valor afegit (IVA)

En aquest impost, la frase “amb IVA o sense” és una de les cares més visibles del frau fiscal. Malgrat que al 2010, segons l’AEAT, Espanya té un frau en aquest impost relativament baix, hi ha estudis que indiquen el contrari: sobre la base d’una anàlisi històrica, des de 1999 l’IVA repercutit és sistemàticament inferior al suportat i, a més, evoluciona a un ritme menor que l’economia. Aquests dos factors fan pensar que existeix un problema de frau fiscal en aquest impost, que GESTHA estima que a 2008 podria haser-se xifrat en 17.000 milions d’euros.

Un cas particular del frau en aquest impost es dóna en l’IVA intracomunitari. Com és conegut, les operacions entre països de la UE no estan subjectes a IVA, de manera que l’empresa que compra a un altre país no suporta IVA però sí que l’ha de repercutir. El frau apareix quan aquesta empresa no declara aquest IVA que repercuteix, aprofitant llacunes informatives derivades de l’escassa cooperació internacional en la lluita contra el frau o operant amb societats que desapareixen després d’haver importat i després venut (amb IVA) aquesta importació, per exemple.

6.4. Frau laboral

Aquest tipus de frau es relaciona principalment amb les contribucions a la Seguretat Social, i manté una relació directa amb el frau en l’IRPF. El frau laboral inclou qualsevol frau a la Seguretat Social, tant si el treballador està totalment en negre com si té un contracte per menys hores de les que efectivament fa i, per tant, rep una part del sou de sotamà (i no paga Seguretat Social ni IRPF). GESTHA xifra el frau laboral en una tercera part de l’economia submergida espanyola.

El frau laboral, a més de representar un menor ingrés a Hisenda (ja inclòs en l’apartat d’IRPF d’aquest document) pot generar un increment de la despesa en forma de prestacions socials, en particular quan treballadors en negre sol·liciten ajuts perquè els seus ingressos oficials són molt baixos o nuls.

Al 2009 any es van realitzar a l’Estat al voltant de 1,2 milions d’inspeccions, detectant-se 100.000 infraccions que afectaven uns 570.000 treballadors i que van suposar sancions per valor de 250 milions d’euros (GESTHA). Per altra banda, el Ministeri de Treball, a l’Informe anual de la Inspecció de Treball i Seguretat Social 2011, publica que va fer 583.711 actuacions en matèria de Seguretat Social, de les quals 53.664 van causar infracció. Els treballadors afectats per les infraccions van ser 101.981 i les sancions imposades van ascendir a 109,2 milions d’euros. Al 2012, les inspeccions del

Ministeri de Treball i Seguretat Social van detectar 91.470 treballs irregulars (+12% respecte al 2011), 1.559 empreses fictícies (+170%) i un increment de les infraccions en el cobrament de les prestacions d'atur del 50%. El mateix Ministeri afirma que ha aconseguit fer aflorar 120.000 treballadors domèstics, ja que aquesta és la xifra de noves altes a la Seguretat Social en aquest sector.⁷

Espanya és un dels països amb un gravamen més alt per a les rendes baixes (suma de les quotes a la Seguretat Social més IRPF), la qual cosa constitueix un incentiu per al treball en negre (taula 5). En alguns països corregeixen aquest problema establint tipus negatius sobre els primers trams de renda.

Taula 5. Pressió fiscal total sobre un treballador amb 2 fills que cobra el 67% del salari mitjà de cada país. 2011

	% sobre el cost laboral total
França	38,35
Bèlgica	35,50
Suècia	32,48
Alemanya	31,19
Espanya	29,53
Itàlia	29,03
Finlàndia	26,38
Portugal	23,75
Noruega	21,36
Mitjana OCDE	15,64
Holanda	11,48
Dinamarca	11,35
EUA	8,25
Regne Unit	7,14
Suïssa	2,75
Austràlia	-6,00
Canadà	-6,35
Nova Zelanda	-18,70
Irlanda	-24,58

OCDE

6.5. Fraud en l'impost sobre el patrimoni

L'encreuament de diferents fonts d'informació sobre el patrimoni dels individus per part de GESTHA mostra que a mesura que augmenta el patrimoni, creix la proporció de persones que eludeixen aquest impost; això

⁷Cal mencionar que la Funcas, a l'any 2008, xifrava el treball submergit en més de 4 milions a Espanya.

és coherent amb el fet que una bona part del frau detectat per aquest col·lectiu es concentra en les grans fortunes.

Bibliografia

- Cercle d'empresaris (2010): "Implicaciones de la economía sumergida en Espanya". XXVI edició del *Libro Marrón*.
- Consejo Económico y Social de España (2013): *Informe sobre distribución de la renda en España: desigualdad, cambios estructurales y ciclos*.
- GESTHA: Informes i notícies.
- Havoscope: <http://www.havoscope.com/>
- Instituto de Estudios Fiscales (2012): *Opiniones y actitudes fiscales de los españoles en 2011*.
- Ministeri de Treball i Seguretat Social (2011): *Informe anual de la Inspección de Trabajo y Seguridad Social 2011*.
- Ministeri de Treball i Seguretat Social: <http://www.empleo.gob.es>
- Observatorio de Responsabilidad Social Corporativa (2012): *La responsabilidad social corporativa en las memorias anuales de las empresas del IBEX 35. Análisis del ejercicio 2010*.
- OCDE: <http://www.oecd.org/>
- Pedersen (2003): *The shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A measurement based on questionnaire surveys*. The Rockwool Foundation Research Unit.
- Schneider (2011): *Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2012: Some New Facts*.
<http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2011/ShadowEcon31.pdf>
- Schneider (2012): *The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?*. IZA Discussion Paper No. 6423.
- Schneider i Buehn (2012): *Shadow Economies in Highly Developed OECD Countries: What Are the Driving Forces?* IZA Discussion Paper No. 6891.